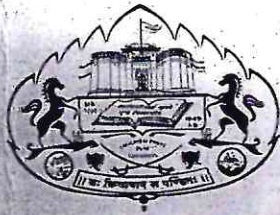

State Level Seminar
On
Indian Democracy and Mass Movement

BCUD
Savitribai Phule Pune University, Pune
Organized by
Department of Politics
JAMKhed MAHAVIDYALAYA, JAMKhed

(NAAC Accredited- B⁺)
Dist- Ahmednagar (M.S.) 413201

Date : 8th & 9th March 2018

Index

Sr. No	Title of the Paper	Name of the Author	Page No
1	Gandhian Democratic Development	Dr. Avinash V.Salve	1-4
2	Anti-Corruption Movement in India	Dr. Dattatray D. Wabale Ms. Samita N. Hande	5-10
3	भारतीय लोकशाही आणि निर्वाचकीय सुधारण	प्रा.अरुण महादेव राख	11-15
4	मानवी हक्क विकास आणि वास्तव	प्रा.फलके आविनाश भानुदास	16-20
5	“जागतिक राजकारण आणि भारत”	प्रा. फलके ए.बी	21-25
6	भारतीय कृषीक्षेत्र आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा.डॉ.जे.टी. कांबळे	26-31
7	कामगार चळवळीचे राजकीय अध्ययन	आकाश शेषराव बांगर	32-35
8	महाराष्ट्रातील महिला चळवळ	डॉ.लोखंडे बी.बी.	36-41
9	महाराष्ट्रातील आघाड्याचे राजकारण	प्रा. श्रीरंग बाबुराव पाटील	42-45
10	भारतीय लोकशाही, आव्हाने आणि उपाय	प्रा. श्रीरंग बाबुराव पाटील	46-48
11	भारतीय लोकशाही आणि स्त्रीवादी चळवळ	डॉ. बेग रेहानाआरा ईस्माइल	49-53
12	शेतकरी संघटना	Dr. S.Y. Narke	55-66
13	"सामाजिक चळवळी आणि बदल"	प्रा. दिलीप महारनवर	67-69

भारतीय लोकशाही आणि स्त्रीवादी चळवळ

डॉ. बेग रेहानाआरा ईस्माइल

सहयोगीप्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग

श्री पद्ममणि जैन महाविद्यालय पाबळ

प्रस्तावणा - व्यक्तीची निर्णयक्षमता वेगळी असते ती तिच्या विचारांच्या प्रक्रियेवर अवलंबून असते. ती निर्णय घेण्याच्या पदावर पोहोचणे अवघड असते. पुरुषप्रधान संस्कृती आणि एकूण सामाजिकस्थिती यात निर्णय घेण्याच्या पदावर स्त्रियांचा संघर्ष पुरुषांपेक्षा वेगळा असतो. कुटूंबाचा पाठिंबा, विशिष्ट क्षेत्रात काम करण्याची त्यांची उर्मी आणि भोवतालची परिस्थिती याचा परिणाम स्त्रीच्या निर्णय प्रक्रियेतील सहभागावर होत असतो. लोकसंख्येच्या ५० टक्के असलेल्या स्त्रियांचे प्रमाण निर्णय घेण्याच्या क्षेत्रात पुरुषांच्या प्रमाणाशी विसंगत, व्यस्त आहे. ग्रामीण, वनवासी, शहर, वस्त्यांमधील स्त्रिया ते उच्चशिक्षित नागरी स्त्रियांपर्यंत सर्व स्त्रियांना पुढे जाण्याची ओढ आहे यातून तिचा संघर्ष होतांना दिसतो

निर्णय प्रक्रियेतील स्त्रियांचा सहभाग - प्राचीन संदर्भ

आतच्या काळात स्त्रियांना दिलेल्या घटनादत्त अधिकारानुसार स्त्रिया विविध क्षेत्रातील निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होवू शकतातप्राचीन काळाची समाजरचना, शासनपध्दती यांचा विचार करता त्या काळातही शासनाचे, धर्मशास्त्राचे नियम अस्तित्वात होतेवेदकाळात सामाजिक व गृहजीवनात स्त्रीचे स्थान महत्त्वाचे होते ते पुरुषांच्या बरोबरीने होते. स्त्रीचे पुरुषाप्रमाणे बौद्धिक व आध्यात्मिक जीवन होते, शेती संदर्भात सुगीच्या दिवसात केला जाणारा सीतायज्ञ स्त्रियांनीच करण्याची प्रथा होती. वैदिक काळानंतरच्या टप्प्यात मात्र एकूणच सामाजिक परिस्थितीत व स्त्रियांच्या स्थानाबोल झाले. वैदिकधर्माला कर्मकांडांचे स्वरूप प्राप्त झाले. यज्ञसंस्थेचे महत्त्व वाढले त्यामूळे पुरोहितवर्गाचे प्राबल्यही वाढले परीणामी स्त्रीला यज्ञवेदीबाहेर ठेवले गेले, गुरुगृही राहून अध्ययन न करण्याचा अधिकसा राहिला नाही, मनु आणि याज्ञवल्क्यने स्त्रीच्या उपनयनाला विराध करून आठव्या वर्षी विवाह करावा या प्रथेने बालविवाहीची प्रथा सुरु झाली, स्त्रीच्या बाबतीतल्या पापपुण्यांच्या कल्पना बदलल्या, पातिव्रत्याचा आदर्श मानला जावू लागली. या सर्व आदर्शात स्त्रीजीवन गुरफटून गेले. स्त्री पतीपराधिन झाली. वेदकाळात यज्ञ करणारी, वेदसूक्ते रचणारी, ब्रम्हवादिनी स्त्री स्मृतीकाळात कमी प्रतिची ठरली. कौटिलीय अर्थशास्त्रात मात्र स्त्रियांबद्दल उदारमतवादीविचार मांडलेले दिसतात. स्त्रीधनाचा उपयोग करण्याचा पूर्ण हक्क स्त्रीकडे दिला. स्त्रीला घटस्फोटाचा हक्क दिला. वाल्मिकी रामायण, कालिदास प्रभृतींची काव्ये, महाभारत, भारतातील राजकीय वंश यांतून पुढे मात्र काही स्वतंत्र व कर्तबगार स्त्रियां स्वतःच्या गुणवत्तेवर व बुद्धिकौशल्यावर पुढे आलेल्या दिसतात. इसवीसना नंतर अनेक स्त्रियां निर्णयप्रक्रियेत पुढे आलेल्या दिसतातउदा.वाकाटक काळातील सम्राज्ञी प्रभावती, सातवाहन काळातील राणी नागनिका, १४व्या शतकातील गंगादेवी, १७व्या शतकातील वीरमाता जिजाबाई इ

आधुनिक काळ- आधुनिक काळात समाजसुधारकांच्या प्रयत्नातून स्त्रियांना अधिकार मिळाले शिवाय भारतीय राज्यघटनेनेही स्त्री-पुरुष समता मानून स्त्रियांना अनेक अधिकार

दिले. ज्ञान मिळविण्याचा आणि ते वापरण्याचा निर्भिडपणा स्त्री मध्ये आला. या स्त्री शक्तीच्या विकासातून समाजपरिवर्तन झालेले दिसते. भारतात इंग्रज अंमल सुरू झाला राज्यकारभाराच्या साईसाई त्यांनी अनेक सोयीसुविधा आणल्या, आधुनिक इंग्रजी शिक्षणाचा पाया रचला, नव्या विचारांचे ववारे वाहू लागलेरुढीप्रियता, जातिभेद, स्त्रियांचे शिक्षण असे विषय सार्वजपिक चर्चेत आले. ब्राम्होसमाज, सत्यशोधक समाज, प्रार्थना समाज इची बिजे यात तयार झाली. या प्रबोधनाच्या पर्वात स्त्री जीवनाच्या नव्या पर्वाला सुरवात झाली. स्त्री कडे बघण्याचा समाजाचा दृष्टीकोन बदलू लागला. स्त्री जसजशी शिकू लागली तसतसे एकेका क्षेत्राचे दरवाजे तिच्या साठी खुलू लागले आत्मविश्वास, अत्मप्रतिष्ठा, स्वसामर्थ्य, महत्वाकांक्षा यांना स्त्री जीवनात स्थान मिळू लागले. वैयक्तीक आयुष्यात आणि सामाजिक क्षेत्रातही अत्यंत महत्त्वपूर्ण निर्णय घेण्याची हिम्मत स्त्रिया पुन्हा एकदा स्त्रिया दाखवू लागल्या. महात्मा फुले यांच्या प्रेरणेने अनेक स्त्रियां पुढे आल्या आदयशिक्षिका सावित्रीबाई फुले, फातिमसबी यांनी स्त्री शिक्षणाचे काम केले. स्त्री-पुरुष समानतेचा आकमक आग्रह ताराबाई शिंदे यांनी धरला, रमाबाई रानडे आणि काशिबाई कानिटकर यांनी बालविवाह प्रथेच्या विरोधातील संमतीवयाच्या कायद्याला पाठिंबा दर्शवण्यासाठी पाचहजार स्त्रियांचा मोर्चा काढला. अशी कितीतरी उदाहरणे सांगता येतील. त्यावेच्या सामाजिक परिस्थितीचा विचार करता त्यांचे निर्णय धाडसाचेच म्हणावे लागतील

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात देखिल स्त्रिया अग्रणी होत्या. १८८५ मध्ये भारतीय राष्ट्रीय सभेची स्थापना झाली, १८८९ मध्ये दहा स्त्रियांना या सभेचे सदस्यत्व दिले गेले १९१८-१९२३ या पाच वर्षात स्त्रियांना मताधिकार मिळावा म्हणून अनेक लढे झाले, महात्मा गांधींनी सुरू केलेल्या विविध आंदोलनांमध्ये स्त्रियांची संख्या मोठी होती. १०० सदस्य म्हणून स्त्रियांची नोंदणी असलेले देशसेविका संघ आणि अहमदनगरचे हिंदू सेविकासंघ यांचे स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान वाखाणण्यासारखे आहे. १९४२ च्या चले जाव आंदोलनापासून ते स्वातंत्र्यप्राप्ती पर्यंतच्या कालखंडात सत्याग्रह, भूमिगत कार्यकर्त्यांना मदत, निदर्शने, सभा, कारावास इ. सर्व मार्ग स्त्रियांनी हाताळले. १८८५ ते १९४७ या स्वातंत्र्यलढ्याच्या काळखंडात स्त्रियांच्या आंतरिक क्षमता, संवेदना जाग्या झाल्या. हुंडाबळी, प्रौढविवाह, आंतरजातीय विवाह, जोडीदाराच्या निवडीचे स्वातंत्र्य इ. बाबत स्त्रिया स्पष्ट मते मांडू लागल्या. पुढे स्वातंत्र्योत्तर भारतात हिंदू कोड बिलात सुधारणा होवून विवाह, वारसा, घटस्फोट, स्त्रीधन, दत्तक इंसंदर्भात स्त्रियांना कायदेशीर अधिकार मिळाले हा स्त्रियांच्या संघर्षाचा विजय होता आणि आहे. स्त्रियांचा सर्वच क्षेत्रातील प्रवेश सुरवातीला समाजाला न पटनारा होता परंतु आज २१ व्या शतकात मात्र तो स्विकारला गेला. स्त्री कृतत्वाचा आलेख उत्तरोत्तर वाढत असलेला दिसतो. स्वातंत्र्यानंतरच्या चळवळीत स्त्रियांचा सहभाग देखील लक्षणीय आहे. राजकीय चळवळ, महागाई विरुद्ध आंदोलन, श्रमिक चळवळ, स्त्री मुक्ती चळवळ, स्त्री अत्याचा विरोधी चळवळ, दारुबंदी, शेतजमीनीची मालकी, निसर्गसंवर्धन अशा अनेक सामाजिक प्रश्नांवरील आंदोलन चळवळीत स्त्रिया सहभागी होतांना दिसतात अनेक चळवळींचे नेतृत्व स्त्रिया करतांनाही दिसतात. देश उभारणीच्या, परिवर्नाच्या संघर्षाच्या कामात त्या सहभागी होतात. यातून त्यांची विचारांशी असलेली बांधिलकी, समाजबदालाची तळमळ

दिसून येते. सांविधानिक दुरुसत्याकडून स्त्रियांचा राजकीय सहभाग वाढविण्याचेही प्रयत्न झालेले दिसतात त्या साठी देखिल स्त्रियांना अनेक वर्षे लढा द्यावा लागला महिलांचा राजकीय निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग -

७३,७४ व्या घटनादुरुस्तीने महिलांना पंचायत राज स्तरावर ३३ टक्के आरक्षण दिले. राजकीय व्यवस्थेच्या परीघाबाहेर असलेली स्त्री निर्णय प्रक्रियेत आली. शहरात राजकारण आणि आपले दैनंदिन जीवन जेवढे वेगळे असते तेवढे गावात नसतेगावात समाजकारण आणि राजकारण वेगळ करताच येत नाही. गावातल्यांना त्यामुळे रचना समजायला अवघड जाते. व्यक्ती समजू शकते परंतु व्यक्ती निरपेक्ष रचना समजत नाही. घटना दुरुस्तीने स्त्रीचा आत्मविश्वास वाढला आहे. आपल्या अधिकारांची जाणीव तिला झाली आहे. ३३ टक्के आणि आता ५० टक्के आरक्षण झाल्याने विविध राजकीय पक्षांनी त्यांना उमेदवारी, पक्षातील प्रमुख पद दिलेले दिसते. निवडून येण्याची क्षमता हा महिलांसाठी नेहमीच आव्हानाचा मुद्दा राहिला आहे. परंतु अलिकडच्या काळात माध्यमांतून येणा-या विविध विषयांमुळे स्त्रीया जागरूक झाल्या आहेत. त्या आपल्या क्षमता वाढवत आहेत. आरक्षणामुळे महिलांचा राजकीय सहभाग वाढला आहे. परंतु निवडणुकीची गणिते ही जातीबद्ध झाली आहेत. मतदार संघ राखीव झाला तर एखाद्या उमेदवाराने त्या प्रभागात चांगले काम केले असेल तरी देखिल आरक्षणातून जो जिंकेल त्यालाच उमेदवारी दिली जाते. हे गुंतागुंतीचे आणि त्रासदायक आहे. राजकारणात येणा-या महिलांना कुटुंबातून पाठींबा मिळणे हे अजूनही कठीनच आहे. एकवेळा नोकरी करण्याला पाठींबा दिला जातो. परंतु राजकीय प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग घेण्यास पाठींबा दिला जात नाही. जर कुटुंबाच्या मदतीने स्त्रीयांचा राजकारणातील व निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग वाढला तर समाजासाठी ते उपयुक्तच ठरेल. तसेच महिलांचा राजकारणातील व निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग वाढण्यासाठी पुरुषांचा सकारात्मक दृष्टीकोन व पाठिंबा मिळायला हवा. जसजसे महिलांचे नेतृत्व घडत जाते तसतसे त्या अनेक प्रश्नात रस घेतात व प्रश्न सोडविण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न करतात. राजकारणात काम करतांना महिलांवर काही सामाजिक बंधने येतात. त्यामुळे अनौपचारिक रित्या होणा-या राजकीय शिक्षणापासून त्या वंचित राहतात. पुरुषांबरोबर सर्व ठिकाणी त्या सहभागी होवू शकत नाहीत. स्त्रीयांचा निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग अधिक वाढविण्यासाठी राजकीय पक्षांना आपल्या घटनेत बदल करावे लागत आहेत तसेच स्त्रीयांनाही आता अधिक अभ्यासू आणि जागरूक व्हावे लागत आहे. आपली मते विचारात घेतली जातील यासाठी स्त्रीयांनाही अधिक खंबीर होण्याची गरज आहे. ज्या दिवशी महिलांना वेगळे हक्क मागण्याची गरज पडणार नाही व समाजातून देखिल महिलांना आम्ही हक्क देतो ही भावना जाईल तेंव्हाच खरी प्रगती होवू शकते

भारतात १९९५ ते २००५ या कालावधीत महिला प्रतिनिधींची टक्केवारी ४.८ टक्के इतकी वाढली आहे. १९९५ मध्ये भारतीय संसदेत महिला ७.२ टक्के होत्या. २०१५ मध्ये हे प्रमाण १२ टक्के झालेले आहे. भारतात स्वातंत्र्योत्तर काळात महिलांना मतदानाचा उमेदवारीचा अधिकार सर्वाप्रमाणेच मिळाला ही भारतीय संविधानाची देण आणि लोकशाहीचे यश आहे १९५७ ते २०१४ या कालावधीत प्रत्यक्ष मतदान करणा-या स्त्रीयांचे प्रमाण ३८

टक्क्यांवरून ६५ टक्क्यांपर्यंत वाढले आहेत्या पुरुषांच्या बरोबरीने मतदानाचा हक्क बजावताना दिसत आहेत. परंतु याउलट परिस्थिती निवडणुकीतील उमेदवारीबाबत दिसते. १९५७ ते २०१४ या कालावधीत झालेल्या लोकसभेच्या निवडणुकांमध्ये उभे राहिलेल्या उमेदवारांची आकडेवारी पाहता पुरुष उमेदवार हजारांमध्ये दिसतात तर स्त्रीया दोन आकडी संख्याही पार करू शकल्या नाहीत. निवडून येण्याची शक्यता हा निकष महिलांना उमेदवारी देताना अधिक कसोसीने पाळला जातो हे यावरून दिसते. त्या दृष्टीने ७३ आणि ७४ वी घटनादुरुस्ती व महिला आरक्षण महत्त्वाचे ठरते. लोकसभेत महिलांना ३३ टक्के जागा राखीव ठेवाव्यात असे विधेयक अनेकदा सदनासमोर ठेवण्यात आले. कोणतीही विचारसरणी असली तरी सर्वच पक्षाचे या विधेयकाला विरोध करण्यावर एकमत झालेले दिसते. लोकसभेतील महिलांच्या सहभागाबद्दल इतकी निराशाजनक परिस्थिती आहे. याबरोबरच भारतात पुरुषप्रधान आणि पितृसत्ताक समाजव्यवस्था असल्याने कुटुंबाच्या देखभालीची जबाबदारी स्त्रीयांना घ्यावी लागते. त्या कितीही शिकल्या, मोठ्या पदावर कार्यरत असल्या तरीही घरच्या जबाबदारीतून त्या पूर्णपणे मुक्त नसतात. अशा परिस्थितीत त्यांना समाजकारण व राजकारणात आपले स्थान निर्माण करणे कठीण होते. अनेकदा त्यांना या प्रतिकूल परिस्थितीशी लढा द्यावा लागतो. स्थानिक राजकारणात महिलांना आरक्षण मिळाल्याने राजकारणातील त्यांच्या सहभागावर सकारात्मक परिणाम झाला आहे. महिला सक्षमीकरणाला अधिक प्रोत्साहन मिळाले आहे. लोकशाही यशस्वी करायची असेल तर लोकशाहीतील निम्म्या लोकसंख्येकडे (महिला) दुर्लक्ष करून चालणार नाही हेही तितकेच खरे

संदर्भसूची -

१. संपा पवार उर्मिला - आम्ही इतिहास
- घडवला २. संपा. बनर्ही ब.ना. आणि शाहणे
- मो. शा. - भारतीय स्त्री
३. संपा. चिटणिस सु. मा, आणि दातार छाया - स्त्री मुक्तीच्या
- महाराष्ट्रातील पाऊलखुणा ४. संपा. नानिवडेकर मेधा -
- महाराष्ट्रातील स्त्री चळवळीचा मागोवा ५. तुळपुळे मालिनी - स्त्री
- चळवळीची वाटचाल ६. पवार वैशाली - महिलांच्या संघर्षाचा
- आलेख

७. महिला विश्व विशेषांक २०१६- निर्णयप्रक्रियेतील महिला

स्मारोप

भारतातील लोकशाही व्यवस्थेचा एक शासनपध्दती या दृष्टीने विचार केला तर ती बरीचशी यशस्वी झाली आहे, असे निश्चितपणे म्हणता येईल. भारतीय राज्यघटनेची अंमलबजावणी सुरु झाल्यापासून सहा दशकाहून अधिक कालावधी लोटला आहे. या कालावधीत आपल्या लोकशाहीने यशस्वीरित्या वाटचाल केली आहे. तिच्यापुढे काही कसोटीचे प्रसंग उभे राहिले. परंतु हे कसोटीचे क्षणीही तिची वाटचाल यशस्वीरित्या चालू राहिली. राज्यघटनेची अंमलबजावणी सुरु झाल्यापासून आपल्या देशाला तीन वेळा परकीय आक्रमणाचा मुकाबला करावा लागला. या

काळात आणीबाणीची परिस्थिती घोषित करावी लागली. पुढे १९७५ मध्ये अंतर्गत अशांतेच्या कारणावरूनही आणीबाणीच्या परिस्थितीची घोषणा करावी लागली. देशात काहीवेळा राजकीय अस्थिरतेचीही परिस्थिती निर्माण झाली. विशेषतः अलिकडील काही वर्षांच्या काळात त्रिशंकू लोकसभेमुळे केंद्रसरकार काहीसे अस्थिर बनले. वेळप्रसंगी लोकसभेच्या मुदतपूर्व निवडणूकाही घ्याव्या लागल्या. परंतु कसोटीच्या अशा प्रसंगातूनही आपली लोकशाही तावूनसुलाखून बाहेर पडली. किंबहुना प्रत्येक कसोटीच्या प्रसंगातून जाताना ती अधिकाधिक मजबूत होत गेली. इतकेच नव्हेतर आज एकविसाव्या शतकात जगातील बहुतेक राष्ट्रांतील लोकशाही व्यवस्था कोलमडून पडल्या. परंतु भारतातील लोकशाही व्यवस्था टिकून राहिली आहे ही

गोष्ट आपल्या दृष्टीने निश्चितच अभिमानास्पद आहे.

संदर्भ

- डॉ. भोळे भा. ल - भारतीय राज्यव्यवस्था
 प्रा. पाटील बी. बी - भारतीय शासन आणि राजकारण
 प्रा. पाटील व्ही. बी - राज्यशास्त्र
 व्होरा राजेंद्र, पळशीकर सुहास - भारतीय लोकशाही, अर्थ आणि व्यवहार
 मासिके - साधना, समाजप्रबोधन पत्रिका, प्रबोधन प्रकाशन ज्योती,
 वाटसरु
 वृत्तपत्रे - लोकसत्ता, महाराष्ट्र टाईम्स, सकाळ, तरुण भारत, लोकमत,
 पुढारी
 चॅलसमम डण्टण - पदकपंथे बवदेजपजनजपवद
 लनचजं कण्ड : पदकपंद लवअजणं दक च्वसपजपबे